

Joan MARTÍ I CASTELL i Josep M. MESTRES I SERRA [cur.]

El llibre i la lectura: una revolució en la història de la humanitat: (Actes del seminari del CUIMPB-CEL 2005)

Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2007, p. 19-29

DOI: 10.2436/15.0100.01.3

El procés d'escripturació del català

Josep Moran

Professor de la Universitat de Barcelona

i director de l'Oficina d'Onomàstica de l'Institut d'Estudis Catalans

Joan A. Rabella

Tècnic de l'Oficina d'Onomàstica de l'Institut d'Estudis Catalans

La història de la llengua catalana ha presentat i, si tenim en compte la informació que trobem encara en molts llibres, presenta una confusió bàsica entre el que ha estat el procés de formació del català i la cronologia del seu accés a l'escriptura, una confusió que ha afectat directament la determinació dels primers textos conservats en català.

La llengua catalana va néixer, com totes les llengües romàniques, entre el final del segle VII i el començament del segle VIII, com ha estat ben estudiat en el cas del català per Joan Bastardas en els seus treballs ja clàssics: «El llatí de la Catalunya romana i l'origen i la formació de la llengua catalana» (Bastardas, 1995a), «Quan el llatí esdevingué català» (Bastardas, 1995b) i «El català preliterari» (Bastardas, 1995c), que s'han tornat a publicar més modernament al llibre *La llengua catalana mil anys enrere*. A partir d'aquesta constatació i si tenim en compte la inexistència de textos romànics d'aquell període concret, existeix, doncs, un decalatge significatiu entre el moment en què es forma la llengua —quan esdevé una realitat tan diferenciada del llatí que ja no pot rebre aquest nom (Bastardas, 1995b, p. 90-91)— i l'època en què documentem els primers textos, fet que massa sovint no s'ha tingut prou en compte i que ha fet que es parlés del «naixement» del català en relació directa amb l'existència d'uns textos conservats del segle XII. Així, no poques vegades, llibres i conferències que teòricament fan referència a la formació de la llengua en realitat estudien les seves primeres mostres escrites conservades, el que realment és el procés d'escripturació o d'accés de la llengua al codi escrit.

També com la resta de les llengües romàniques, el català no es va aplicar al començament en la documentació, principalment perquè el llatí era l'única llengua escrita, ensenyada i apresada per a aquest ús concret. D'aquesta manera, en un mo-

ment en què ja existien les llengües romàniques solament trobem textos redactats en llatí, en els quals, però, posteriorment aniran apareixent progressivament trets, mots i fragments en romanç.

Aquest és un tema fonamental per a la lingüística històrica perquè podríem dir que, estrictament, la història de la llengua comença amb els primers textos en què apareix, ja que per a l'estudi del català pretèrit depenem completament de les mostres materials conservades. Resulta, així mateix, un tema important no només des del punt de vista lingüístic i històric, sinó també simbòlic. Precisament aquestes implicacions més enllà de l'àmbit científic també han influït en el món acadèmic, de manera que massa sovint l'estudi dels primers documents s'ha concentrat en la recerca del primer text en llengua catalana i a provar d'avançar-ne la data (com en el cas d'una traducció antiga del *Liber iudiciorum*, que avui pensem que és del segle XII, i que durant força temps es va defensar que era de l'XI): a partir de la confusió entre la cronologia de la formació de la llengua i la de l'aparició d'aquesta en l'escriptura, antigament es va provar de fer recular la data del primer text (és a dir, de trobar textos més i més antics) amb la idea, equivocada, que també implicava fer avançar la data d'existència de la llengua.

Des d'un punt de vista més general, cal així mateix diferenciar les notícies de l'existència de les llengües romàniques (al Concili de Tours, l'any 813, en queda constància quan s'especifica que les homilies s'havien de «transferre [...] in rusticam Romanam linguam» perquè tothom pogués entendre el que s'hi deia, és a dir, que el llatí s'havia de traduir a la llengua romànica, «Romanam») de les mostres de l'aparició d'alguna d'aquestes llengües en documents concrets (per primera vegada, el francès als *Juraments d'Estrasburg*, l'any 842) i dels primers textos on ja trobem el català.

I aquest darrer aspecte resulta també essencial. Quina part d'un document fa falta perquè es consideri ja un text català o el primer text en català? Força sovint s'ha cregut que feia falta que tot el text, o pràcticament tot, fos escrit en català. Joan Bastardas (1995b, p. 97, i 1995c, p. 116-117), però, ja va avançar la manca de validesa d'aquest plantejament: fins i tot un document on aparegui no ja un mot, sinó la fil·lació d'alguna característica específica de la llengua podria considerar-se'n el primer testimoni perquè reflecteix que la llengua ja existia. Encara que aquesta visió pot ser vàlida en l'àmbit de la lingüística, segurament pel valor simbòlic a què ens hem referit anteriorment s'ha mantingut la concepció que el primer text en català és aquell que presenta, almenys, una part significativa en aquesta llengua, malgrat que també hi hagi fragments en llatí. D'aquesta manera, i com assenyalàvem abans, a l'hora d'estudiar el procés d'escripturació s'ha de tenir ben present que el llatí era la

llengua de la comunicació escrita en tot l'Occident europeu de l'època, incloent-hi l'àmbit germànic, l'única que s'ensenyava i que s'aprenia per a aquest ús. En aquest sentit, resulta comprensible que, si una llengua volia accedir a unes funcions en què no es feia servir, havia de necessitar un procés llarg d'adequació. I aquesta és la situació que trobem en la llengua catalana del període arcaic: no apareix de cop en un o diversos textos escrits amb una llengua precisa que domina tots els recursos expressius, sinó que va aflorant de manera progressiva i presenta una expressió i uns recursos poc desenvolupats (amb una sintaxi molt primitiva, caracteritzada per la parataxi, en què la manca de connectors devia suplir-se per mitjà de recursos propis de la llengua oral, com l'entonació).

Malgrat que avui encara podem llegir en manuals i obres de consulta que els primers textos en català són la traducció del *Liber iudiciorum* (el malanomenat *Forum iudicum*), del segle XII, i les *Homilies d'Organyà*, del començament del segle XIII, els estudis lingüístics especialitzats en aquest període ja fa molts anys que especifiquen que aquests no són els primers documents de la llengua catalana, sinó que posseïm molts textos anteriors, la majoria de caràcter feudal, escrits principalment o significativament en català. Aquests textos (juraments, greuges, testaments, etc.) sovint s'encavalquen cronològicament, ja que no tenen una datació precisa, sinó que es pot determinar un interval temporal en què es devien redactar a partir de les persones que hi figuren, de manera que moltes vegades resulta complicat de saber l'ordre exacte d'alguns d'aquests documents. Però, malgrat aquesta dificultat respecte de la cronologia precisa d'aquests textos, sí que sabem que ja durant el segle XI hi ha diversos documents rellevants, i alguns ben extensos, en què la llengua catalana apareix de manera àmplia.

Un altre factor que ha contribuït a complicar la determinació dels primers textos del català ha estat la confusió entre la història de la llengua i la història de la literatura: sovint s'han valorat especialment els textos considerats literaris —un fet que també ha estat afavorit per la manca d'una poesia en català a l'alta edat mitjana— i, contràriament, s'han infravalorat els que no tenien cap valor estètic o literari. Aquest fet també ens ajuda a entendre que en alguns casos hàgim pogut llegir que les *Homilies d'Organyà* eren el primer text escrit en català, mentre que en realitat volien dir que era el primer text «literari», una qualificació que, d'altra banda, resulta molt relativa.

Actualment, però, no es considera una qüestió prioritària determinar quin és el text més antic, sinó que l'aspecte primordial és aprofundir en l'estudi de la documentació del període arcaic, que en el cas català és d'una gran riquesa, fins i tot en documents en llatí, com podem comprovar si consultem el *Glossarium Mediae Latinita-*

tis Cataloniae. La valoració cronològica dels documents conservats resulta, com dèiem, complicada en molts casos, i a més no hem de confondre els textos que han arribat fins als nostres dies amb els que van existir: encara podríem tenir la sort, com ha passat els darrers anys amb la troballa d'un nou fragment del *Liber iudiciorum* per part de Cebrià Baraut (Baraut i Moran, 1996-1997 [2000]), de recuperar algun altre text antic.

Tanmateix, avui hi ha aspectes que van en contra d'aquest plantejament científic. A més del valor simbòlic, actualment aquest tema també pot tenir un valor mediàtic. Un aspecte que ha quedat palès durant el darrer any a l'hora de comentar i celebrar l'aniversari fictici (qui pot decidir la data exacta d'un document d'una època remota en què precisament no podem parlar de certes cronològiques?) de les *Homilies d'Organyà* (Moran i Rabella, 2004) i que també hem pogut comprovar quan els mitjans de comunicació han tractat aquest tema: un bon exemple d'això seria el titular, molt categòric, del diari *La Mañana* (26.1.2004), escrit després d'explicar detalladament a la periodista que no és possible fixar un rànking dels primers textos en català i que, a més, no és l'aspecte més important ni culturalment ni científicament: «El texto más antiguo en lengua catalana se escribió en el Jussà». I encara s'ha de lluitar, també, amb la força dels tòpics: al costat del text de Josep Moran (2001) dedicat al procés de formació i aparició del català a l'*Enciclopèdia de la llengua catalana*, d'Edicions 62, on s'explica quins són i quins no són els primers textos, podem llegir la nota —de l'editorial, no de l'autor— del peu fotogràfic, que contràriament insisteix: «Els dos documents més antics trobats fins ara en català són un fragment de la traducció del *Liber iudiciorum* o *Forum iudicum* (mitjan segle XII) i, amb més interès literari, les *Homilies d'Organyà* (finals del segle XII)».

Com indicàvem, però, avui considerem que el català va apareixent progressivament a partir del segle IX en documents escrits en llatí, i que els primers textos de la llengua catalana corresponen a un conjunt de documents bàsicament del segle XI, moment en què ja trobem fragments amplis en llengua romànica i, fins i tot, textos on aquesta predomina clarament sobre la llengua llatina.

Si busquem el perquè d'aquesta cronologia, podem comprovar que la consolidació del feudalisme és el motiu principal de l'accés de la llengua romànica al codi escrit (Moran, 1994a, p. 89-92). Si fins en aquell moment la llengua escrita era un mitjà reservat al llatí, la formació de nous esdeveniments, de nous valors i nous conceptes que ja no formen part del món llatí i que, per tant, no tenen una denominació fixada en aquella llengua, farà que aquests nous elements es vagin filtrant en la llengua escrita, per la qual cosa els primers termes catalans que trobarem, a banda dels topò-

nims com ara *Farrera*, *Palomera*, etc., a l'acta de consagració de la catedral d'Urgell, redactada al darrer terç del segle IX (Baraut, 1984-1985), seran mots de caràcter feudal: *atendre* 'complir una obligació feudal', *cavaller* (que va més enllà del significat del llatí CABALLARIU), *comanar* 'posar sota la tutela d'un senyor', *dubitar* 'deixar en testament', *engany* 'mancar a la fidelitat', *rancuras* 'greuges', etc. (Rabella, 1999). Seran mots de nova creació, del tipus *menysvenir* 'morir', o termes ja coneguts però que presenten un valor semàntic específic (com COMMANDARE, DUBITARE, etc., que ja existien en llatí). També devia facilitar aquest procés el baix nivell cultural propi de l'inici del feudalisme, amb poc coneixement general del llatí fora dels centres eclesiàstics més il·lustrats, i el fet que, en una societat que, contràriament al que puguem pensar des del present, generava molta documentació, els escrivans, davant la dificultat de traduir al llatí aquests fets nous i les declaracions en boca dels laics, no tenien altra opció que reflectir directament en romanç els motius bàsics en la redacció dels documents.

Així doncs, durant aquest període trobem uns textos on a poc a poc apareixen grafies que reflecteixen l'evolució específica de la llengua catalana (*comanar* i *comanar*, amb reducció del grup -ND- llatí, COMMANDARE), topònims i mots comuns en llengua romànica (*achaptaràs* 'adquiriràs', *baglia* 'batllia', *consel* 'consell', *engan* 'engany', *torre*, *maiola* 'mallola, vinya novella', etc.), i de mica en mica sintagmes i fragments cada vegada més llargs en català (com el fragment «moreres III et oliver I et noguer I et amendolers III et pruners et figuers» d'un text d'Organyà de l'any 1034 publicat per J. Miret i Sans i estudiat posteriorment per Joan Bastardas [1995d, p. 262-263]). Fins que al segle XI, ja tenim juraments breus, i també algun altre document, on la part en llengua catalana és significativa (com, per exemple, el *Jurament feudal de Radulf Oriol*, 1028-1047 [Moran i Rabella, 2001, p. 45-47], o el no gaire conegut *Memorial de greuges de Ponç I, comte d'Empúries, contra Jofre, comte de Rosselló*, 1050-1060 [Negre Pastell, 1960]), i, poc després, textos amplis escrits fonamentalment en català (com els *Greuges de Guitard Isarn, senyor de Caboet*, 1080-1095 [Rabella, 1997], o el *Jurament de Pau i Treva del comte Pere Ramon de Pallars Jussà al bisbe d'Urgell*, probablement del 1098 [Moran, 1994b]), llevat de les parts més formulàries, com l'inici i el final del document. I encara hauríem de tenir en compte un text del segle X, escrit en català, però no conservat, del qual tenim coneixement gràcies a l'erudit il·lustrat Jaime Villanueva (1820), que va testimoniar en un manuscrit científic molt valuós del segle VIII, però perdut al segle XIX, on figuraven uns mots escrits al marge d'un document del final del segle X o del començament de l'XI: «Magister meus no vol que me mires, novell».

La informació sobre aquests textos feudals, tanmateix, no és nova: només cal recordar que Joaquim Miret i Sans (1904 i 1908), que va donar a conèixer molts

d'aquests documents, ja en va remarcar la importància, i fins i tot en alguns casos, ja al començament del segle XX, els va considerar els textos més antics (com en el cas dels *Greuges de Guitard Isarn*: «nous pourrions presque considérer cet acte de Guitard Isarn de Caboet comme le premier en date des documents catalans connus» [Miret i Sans, 1908, p. 9]), una informació que posteriorment, amb la descoberta, per exemple, del *Liber iudiciorum*, va deixar estranyament de tenir-se en compte.

Una altra característica d'aquests documents més antics que resulta remarcable és la localització, ja que la majoria se centren a l'àrea antiga del bisbat d'Urgell, que devia ser la zona on es devia aplicar més aviat la llengua catalana en l'escriptura, segons la informació de què disposem.

De fet, la producció de textos en català en el segle XII, sempre en prosa, ja no es limita als documents de caràcter feudal. En aquest segle apareixen també les primeres traduccions o adaptacions d'origen jurídic, concretament del *Liber iudiciorum* (*Llibre dels judicis* o *Llibre jutge*), al qual ens hem referit anteriorment, un codi d'origen visigòtic redactat en llatí que els monarques carolingis van mantenir després de la Reconquesta. El juny de 1960 Anscari Mundó va donar a conèixer un fragment d'una traducció d'aquest codi, que, segons ell, era «un nou text català literari [sic], que sembla més antic que cap dels coneguts fins ara» (Mundó, 1960). Encara que lingüísticament i paleogràficament aquest text és del final del segle XII (Bruguera, 1985), Mundó suposava que era còpia d'una traducció realitzada a mitjan segle XII. Malgrat que aquesta datació és ben discutible, com també ho és el caràcter «literari» d'aquesta traducció jurídica, el cas és que aquest fragment ha figurat, i, com dèiem, figura encara, en molts manuals d'història de la llengua catalana com el primer document, literari o no, escrit en català, sense tenir en compte els documents anteriors a què ens hem referit.

Recentment, l'any 2000, Cebrià Baraut (nat al Vilar de Cabó) va publicar una altra versió catalana del mateix *Liber iudiciorum*, que es conserva a la Seu d'Urgell (Baraut i Moran, 1996-1997 [2000]). Aquesta versió, independent de l'anterior, és més antiga que aquella, perquè tant paleogràficament com des del punt de vista lingüístic es pot situar en la primera meitat del segle XII, i posseeix un interès lingüístic gran, tant pels arcaïsmes que presenta com per l'esforç que palesa d'adaptar al català una prosa llatina de caràcter savi.

Un altre document interessant d'aquest període és el *Capbreu de Castellbisbal* (Moran, 1984), de 1189, escrit en l'àmbit del bisbat de Barcelona, és a dir, a l'àrea del català oriental central, que conté informació lingüística molt valuosa, sobretot referent a l'article salat, llavors ben viu en aquesta àrea.

Del començament del segle XIII són les famoses *Homilies d'Organyà*, encara que es tracta d'una còpia d'un text anterior que devia ésser escrit al final del segle anterior. Aquestes homilies, des que foren descobertes per J. Miret i Sans (1904, p. 5-47), han estat més mitificades que no pas estudiades, fins al punt que algú va deixar anar la hipòtesi que eren d'origen càtar, i, com si fos un fet provat, aquesta atribució va passar fins i tot a un manual d'història de l'Església catòlica. Però posades en relació amb les *Homilies de Tortosa* (Moran, 1982 i 1990), en provençal, amb les quals comparteixen un sermó, el del dimecres de cendra, i tenint en compte els occitanismes que presenten les d'Organyà, considerem que aquestes són una traducció d'un text o de textos provençals relacionats amb l'activitat pastoral dels canonges regulars de Sant Agustí, que a Catalunya van prendre com a model l'abadia canonical de Sant Ruf d'Avinyó, a Provença, i que regentaren tant la canònica tortosina com la d'Organyà. Això explica precisament els occitanismes que presenten les *Homilies d'Organyà*. Recordem en aquest sentit que els canonges regulars, si bé feien vida comuna com els monjos, amb els quals sovint són confosos, de fet eren clergues i, per tant, tenien obligacions pastorals, entre les quals la predicació en vulgar al poble fidel. Aquesta activitat fou potenciada per la reforma gregoriana, iniciada en l'Església al final del segle XI per a superar la crisi del període feudal, de la qual reforma els canonges regulars foren iniciadors.

Recentment, i seguint el corrent de mitificació de les *Homilies d'Organyà*, que creïem superat, ha aparegut un estudi d'Armand Puig (*Homilies*, 2001), que acompanya una nova edició d'aquest text, en què s'exposen diverses hipòtesis encaminades a realçar-ne l'originalitat i la importància (una importància que històricament i lingüística ja té aquest text —per tal com és una de les traduccions més primerenques entre llengües romàniques—, encara que no sigui realment el primer document conservat en català). Com diem, es tracta de meres hipòtesis, encara que a còpia de repetir-les al capdavant són considerades de fet com a veritats apodíctiques.

Una d'aquestes hipòtesis és la que considera que es tracta de sermons savis, és a dir, destinats a la predicació interna dels canonges i no pas del poble fidel, pel fet que són encapçalades amb el tractament de «senyor», sense tenir en compte que les de Tortosa, que són destinades explícitament a un auditori popular, tenen el mateix tractament, emprat fins i tot en ocasions per sant Vicent Ferrer.

Una altra hipòtesi és que no són una traducció de sermons en provençal (excepte la del dimecres de cendra), sinó creació directa a partir de textos llatins, sense tenir en compte que els occitanismes que presenta no es poden explicar si no partim d'un text occità previ, com en el cas de la del dimecres de cendra.

La darrera hipòtesi a què ens referirem és la que suposa que l'homilia I d'Organyà, en lloc de correspondre al diumenge de Quinquagèsima, com es considerava fins ara, podria referir-se a la festivitat del Trasllat de Sant Agustí, que se celebrava el 28 de febrer. Aquesta hipòtesi no és gens plausible, entre altres motius perquè no es refereix gens al sant, com era normal en les homilies de caràcter hagiogràfic, però aquesta suposició és la que es pren com a base per a establir la convenció d'acceptar l'any 1204 com l'any en què es van recollir i escriure aquestes homilies, considerades com el primer text literari escrit en llengua catalana que es conserva, i per a proposar de celebrar-ne el 2004 el pretès vuit-centè aniversari (Moran, 2003).

Nosaltres considerem que aquesta proposta no té gens de fonament científic per les raons exposades, i que, més que no pas de contribuir a la mitificació desmesurada d'aquestes homilies, convindria d'aprofundir-ne l'estudi científic, sense prejudicis, començant per la realització d'un bon estudi lingüístic, que aplegui els que s'han fet fins ara, i sobretot en relació amb les tortosines, amb les quals estan relacionades ben estretament.

Això no vol dir que s'hagi de desmerèixer el valor de les *Homilies d'Organyà*, que és un text ben interessant en molts aspectes, sinó simplement de posar-les en el lloc que els pertoca dins el conjunt dels primers textos en llengua catalana.

Durant la primera meitat d'aquest segle s'estén l'ús del català a cartes privades, com la que va adreçar Bernat de Saportella a l'arquebisbe de Barcelona Aspàreg de la Barca (1213-1233) i la remembrança de Pere de Canet, escrita a Castellví de Rosanes (Baix Llobregat) (Moran, 1994c). També s'ha de considerar d'aquest període la traducció al català més antiga que coneixem dels *Usatges de Barcelona*, que va publicar Joan Bastardas (1984) i que ha estudiat lingüísticament Joan Martí i Castell (1996). Es tracta d'un text ben interessant per l'extensió, per la informació lingüística que ens aporta i per l'esforç que comportà la traducció al vulgar d'un text llatí, encara que es tracti d'un llatí curialesc del període feudal, en què es palesa sovint la parataxi característica del català d'aquell període.

A partir del regnat de Jaume I (1213-1276) s'incorpora el català als documents de la cancelleria reial i senyorial dels ordes militars. Amb el desenvolupament de la burgesia en el segle XIII s'eixampla l'ús del català en lleudes, reves i tarifes comercials, com les publicades per Alart i Coromines, i d'altres documents comercials, de manera que el llatí en la societat laica era progressivament reservat per a la redacció dels documents més solemnes o que tenien models fixos, com ara testaments, alienacions, etc., àdhuc després de l'aparició de la prosa literària al final del segle XIII.

Paral·lelament a l'extensió del català en els documents públics, durant la segona

meitat del segle XIII i almenys fins als primers anys del segle següent, el català, més enllà de l'àrea del seu domini lingüístic, va tenir una expansió o una influència en la documentació de l'Alt Aragó i de Navarra, que és palesa fins a Estella.

També durant la segona meitat del segle XIII apareixen en català els primers textos historiogràfics i els primers codis jurídics escrits originalment en català: els *Costums de Tortosa* i els *Furs de València*. I les primeres obres historiogràfiques, de què és una mostra el *Cronicó de Perpinyà* (vers 1285) (Moran, 1998).

Però entrem ja de fet en el període plenament literari de la nostra llengua, que supera en tot el període arcaic. Aquest progrés es manifesta també en el nivell lingüístic dels textos; és interessant en aquest sentit de comparar la traducció primitiva dels *Usatges*, de nivell encara bàsicament paratàctic com correspon al seu caràcter feudal, amb els *Costums de Tortosa*, de caràcter burgès i ciutadà, amb una prosa que reflecteix un notable esforç per a incorporar períodes llargs de frases subordinades. En aquest context apareixen al final del segle XIII figures com Desclot, Arnau de Vilanova i, sobretot, Ramon Llull, amb les quals la prosa catalana literària es desplega plenament.

Bibliografia

- BARAUT, Cebrià. «La data de l'acta de consagració de la catedral carolíngia de la Seu d'Urgell». *Urgellia* [la Seu d'Urgell], núm. VII (1984-1985), p. 515-525.
- BARAUT, Cebrià; MORAN, Josep. «Fragment d'una altra versió catalana del *Liber iudiciorum visigòtic*». *Urgellia* [la Seu d'Urgell], núm. XIII (1996-1997 [2000]), p. 7-35.
- BASTARDAS, Joan. *Usatges de Barcelona: El codi a mitjan segle XII*. Barcelona: Fundació No-guera, 1984.
- «El llatí de la Catalunya romana i l'origen i la formació de la llengua catalana». A: *La llengua catalana mil anys enrere*. Barcelona: Curial, 1995a, p. 39-71.
- «Quan el llatí esdevingué català?». A: *La llengua catalana mil anys enrere*. Barcelona: Curial, 1995b, p. 73-105.
- «El català preliterari». A: *La llengua catalana mil anys enrere*. Barcelona: Curial, 1995c, p. 109-145.
- «Els vells noms d'arbres fruiters en la toponímia catalana». A: *La llengua catalana mil anys enrere*. Barcelona: Curial, 1995d, p. 255-278.
- BRUGUERA, Jordi. «La llengua del *Llibre jutge*». A: *Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit*, 2. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1985. (Estudis de Llengua i Literatura Catalanes; X), p. 89-109.

Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae. Barcelona: CSIC, 1960-2001. 11 v.

MARTÍ I CASTELL, Joan. «Significació lingüística dels *Usatges de Barcelona*». A: *Estudis de lingüística i filologia oferts a Antoni M. Badia i Margarit, III*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1996, p. 103-132.

MIRET I SANS, Joaquim. «El més antig text literari escrit en català precedit per una col·lecció de documents dels segles XIè, XIIè i XIIIè». *Revista de Bibliografia Catalana*, núm. VII (1904), p. 5-47, 215-220.

— «Documents en langue catalane (haute vallée du Sègre, XIe-XIIe siècles)». *Revue Hispanique*, núm. XIX (1908), p. 6-19.

MORAN, Josep. «Les homilies d'Organyà en relació amb les homilies provençals de Tortosa». A: *Miscel·lània Pere Bohigas, 2*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1982. (Estudis de Llengua i Literatura Catalanes; IV), p. 67-84.

— *El Capbreu de Castellbisbal*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1984.

— *Les homilies de Tortosa*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990.

— «L'aparició del català a l'escriptura». A: *Treballs de lingüística històrica catalana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994a, p. 55-93.

— «Jurament de pau i treva del comte Pere Ramon de Pallars Jussà al bisbe d'Urgell. Transcripció i estudi lingüístic». A: *Treballs de lingüística històrica catalana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994b, p. 95-117.

— «De la Portella a Castellví de Rosanes». A: *Treballs de lingüística històrica catalana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994c, p. 119-127.

— *Cronicó de Perpinyà (segle XIII)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998.

— «El naixement del català». A: *Enciclopèdia de la llengua catalana*. Barcelona: Edicions 62, 2001, p. 37-40.

— «Homilies d'Organyà. Edicions i estudis nous». *Arxiu de Textos Catalans Antics*, núm. 22 (2003), p. 759-765.

MORAN, Josep; RABELLA, Joan Anton. *Primers textos de la llengua catalana*. Barcelona: Proa, 2001.

— «Els primers textos en català. Textos anteriors a les Homilies d'Organyà». *Les Fal·dades de Lo Banyut [Organyà: Associació Cultural Tresponts Avall]*, núm. 2 (2004), p. 23-25.

MUNDÓ, Anscari M. «Un monument antiquíssim de la llengua catalana». *Serra d'Or*, núm. 6 (juny 1960), p. 22-23.

NEGRE PASTELL, Pelayo. «Dos importantes documentos del conde de Ampurias, Poncio I». *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, núm. XIV (1960), p. 229-261.

- RABELLA, Joan Anton. «“Greuges de Guitard Isarn, senyor de Caboet” (1080-1095)». A: *Homenatge a Arthur Terry, 1*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997. (Estudis de Llengua i Literatura Catalanes; XXXV), p. 9-49.
- «La relació entre el llatí i el català a la documentació arcaica». *Llengua & Literatura* [Barcelona], núm. 10 (1999), p. 7-19.
- SOBERANAS, Amadeu-J.; ROSSINYOL, Andreu. *Homilies d'Organyà: Facsímil del manuscrit*. Barcelona: Barcino, 2001. (Els Nostres Clàssics, B; 20) [Amb un estudi d'Armand Puig i Tàrrach]
- VILLANUEVA, Jaime. *Noticia del Viage literario a las iglesias de España*. Vol. VIII. València, 1820, p. 46.